

1.1. Ўзбекистоннинг энергетика сиёсати

Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ Ўзбекистоннинг энергетика сиёсати мамлакат энергетика хавфсизлигини таъминлаш ҳамда миллий энергетика имкониятларидан жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий муаммоларини ҳал этиш учун фойдаланишга қаратиб келинмоқда.

Янги иқтисодий муносабатларнинг шаклланиш шароитида давлат саноатнинг асосий тармоқлари, чунончи ёқилғи-энергетика мажмуи корхоналарига катта ёрдам берди. Бу борадаги давлат сиёсати энергетика стратегиясининг асосий йўналишларини амалга оширишга йўналтирилган бўлиб, қуйидагиларни назарда тутган эди:

- нефть ва газ конденсатини қазиб олишни қўпайтириш орқали ёқилғи мустақиллигини таъминлаш;
- энергетика тармоғининг ишончли хомашё базасини ташкил этиш;
- аҳолининг табиий ва суюлтирилган газ, электр энергияси ва замонавий ёқилғи турларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш;
- энергетика тармоғининг молиявий барқарорлигини сақлаш ва қўшимча сармоялар жалб этиш;
- меъёрий-ҳуқуқий базани ишлаб чиқиш, нарх белгилаш шартлари ва энергетиканинг бир-бирига яқин соҳалар билан муносабатини ҳисобга оладиган молия-солиқ тизимни такомиллаштириш;
- энергетика ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш;
- энергетикада мукамал бозор субъектлари ва бозор инфратузилмасини ташкил этиш орқали рақобат муҳитини босқичма-босқич шакллантириш.

Белгиланган мақсадларга эришиш учун қатор йирик энергетика лойиҳалари амалга оширилди, Кўкдумалоқ нефть-газ-конденсат кони ўзлаштирилди, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Муборак газни қайта ишлаш заводида таркибида олтингурурт бўлган газни тозалаш бўйича иш-

лаб чиқариш объектлари, Янги Ангрен иссиқлик электр станциясида энергия блоклари барпо этилди. Энергетика тармоғида янги нефть ва магистрал газ қувурлари, электр узатиш линиялари, ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий мақсадларга мўлжалланган бошқа объектлар ишга туширилди. Қишлоқ аҳоли пунктлари жадал суръатларда газлаштирилди.

Ўтган асрнинг 90-йиллари ўрталарида амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида истиқлолнинг дастлабки йилларида кўзда тутилган энергетика сиёсатининг стратегик мақсадларига – энергетика мустақиллигини таъминлаш ва ижтимоий вазифаларни ҳал қилишга эришилди.

Бир пайтнинг ўзида иқтисодиётнинг энергетика тармоғи бошқарилиши ва фаолият юритиши самарадорлигини юксалтиришга қаратилган ташкилий тадбирлар амалга оширилди:

- электр энергетика тармоғининг барча корхона ва ташкилотлари Ўзбекистон Республикаси Энергетика ва электрлаштириш вазирлигига бўйсундирилди;
- нефть, нефтни қайта ишлаш ва газ саноати корхоналари негизида концерн ташкил этилиб, кейинчалик “Ўзбекнефтегаз” миллий корпорациясига айлантирилди;
- “Ўртаосиёкўмир” Ўрта Осиё бирлашмаси “Кўмир” акционерлик бирлашмасига айлантирилди;
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ёқилғи-энергетика ресурсларини тежаш бўйича махсус комиссияси ташкил этилди.

Сўнги йилларда мамлакатни энергия билан таъминлашнинг барча асосий энергия манбаларини қазиб олиш ва ишлаб чиқаришни оқилона бирлаштиришни назарда тутувчи стратегияси шакллантирилди. Унда яқин йигирма йил ичида республикани иқтисодий жиҳатдан нисбатан самарали ва экологик тоза энергия ташувчилари билан таъминлашга қодир газ саноатига ўтишга алоҳида эътибор қаратилган (Экспорт салоҳиятини ривожлантириш дастури, 1998 йил).

Бундан ташқари ёқилғи-энергетика мажмуи республика иқтисодиётини барқарор ривожлантириш ва экспорт салоҳиятини кенгайтиришнинг асосий базаси сифатида муҳим ўрин тутиши, унинг самарали фаолият юритиши ва устувор ривожланишини таъминлаш зарурати эътироф этилди (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Умумиқтисодиёт комплекси ишларини ташкил этиш бўйича чора-тадбирлар дастури, 2000 йил).

Шу мақсадда ва истеъмолчиларни энергия билан таъминлаш сифати ҳамда ишончлилигини ошириш, бозор муносабатларини янада ривожлантириш, хорижий сармояларни жалб қилиш ишларини фаоллаштириш мақсадида тармоқни бошқариш тузилмасида туб ўзгаришлар амалга оширилди:

- “Ўзбекнефтгаз” миллий корпорацияси “Ўзбекнефтгаз” миллий холдинг компаниясига, давлат ва давлат акционерлик бирлашмалари, корхоналари ҳамда корпорациялари акционерлик компанияларига айлантирилди (1998 йил). Янги тузилмалар зиммасига давлатга тегишли мулк ва нефтьгаз тармоғи корхоналари акциялари пакетини самарали бошқариш вазифаси юкланди;
- Энергетика ва электрлаштириш вазирлиги тузилмавий бўлимлари негизда “Ўзбекэнерго” давлат акционерлик компанияси ташкил этилди. Унинг таркибига “Кўмир” акционерлик бирлашмаси ҳам киритилди (2001 йил). Республика иқтисодиёти ва аҳолисини электр энергияси билан барқарор таъминлаш, қайта тикланадиган энергия манбаларини ривожлантириш ва жорий этиш компаниянинг асосий вазифалари этиб белгиланди.

Бундан ташқари электр энергияси, нефть, газ ва кўмир саноатини ривожлантиришга доир қатор миллий ҳамда соҳага доир бошқа лойиҳалар, жумладан “2001-2010 йилларда Ўзбекистон Республикаси энергетикасида электр энергиясини ишлаб чиқарадиган қувватларни ривожлантириш ва реконструкция қилиш дастури” ва “2002-2010 йилларда Ўзбекистон Республикаси кўмир саноатини ривожлантириш дастури” ишлаб чиқилиб, амалга оширилмоқда.

1.2. Энергетика ресурслари

Қайта тикланадиган энергия манбаларини жорий этиш энергетика тармоғини ривожлантириш бўйича умумий стратегиянинг таркибий қисмига айланмоғи лозим. Бунда қайта тикланадиган

Ўзбекистоннинг қишлоқ жойларида аҳолининг 60 фоиздан ортиғи истиқомат қилиши ҳисобга олинган ҳолда [4], уларни энергия билан таъминлаш масаласига катта эътибор берилмоқда. Мустақилликка эришилгач, қишлоқ аҳоли пунктларини газлаштириш бўйича катта ҳажмдаги ишлар амалга оширилди. Бу эса 2003 йилга келиб, 86,3 фоиз қишлоқ аҳолисини газ билан таъминлаш имконини берди [5]. “2003-2005 йилларда қишлоқ аҳоли пунктларини табиий газ билан таъминлаш дастури” ва “2003-2005 йилларда олис, бориш қийин бўлган ва аҳолиси кам қишлоқ аҳоли пунктларини суюлтирилган газ ҳамда бошқа ёқилғи турлари билан таъминлаш дастури”ни бажариш ишлари ҳам режадагидек амалга оширилди. Биринчи дастурга биноан 2006 йилгача барча қишлоқ аҳоли пунктлари табиий газ билан таъминланиши ва бунинг учун улар иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлган газ тармоқларига уланиши лозим эди. Иккинчи дастурда эса 1191 олис, бориш қийин бўлган ва кам сонли аҳоли яшайдиган қишлоқ пунктларини суюлтирилган газ, кўмир ёки бошқа ёқилғи турлари билан барқарор таъминлашни йўлга қўйиш кўзда тутилган эди.

Ўзбекистон босқичма-босқич ислоҳ қилиш таъминоти асосида ташкил этилган энергетика сиёсатини изчил амалга ошириш натижасида нисбатан қисқа вақт ичида республика ёқилғи-энергетика мажмуининг барқарор фаолият юритиши ҳамда уни изчил ривожлантиришга эришди.

Бироқ мамлакат энергетика мустақиллиги ва экспорт салоҳиятини янада мустаҳкамлаши учун энергетика ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳамда қайта тикланадиган энергия манбаларини жорий этиш борасида шарт-шароит яратиш ўта муҳим масаладир.

Ушбу масалаларнинг долзарблиги Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг “2005 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2006 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида”ги қароридан алоҳида қайд этилган. Ушбу қарорда 2006-2010 йилларда энергия ресурсларидан тежаб-тергаб фойдаланиш бўйича аниқ чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, жумладан ноанъанавий ва муқобил энергия манбаларини кенг қўллаш кўзда тутилган.

энергетиканинг мавжуд техник имкониятлари ҳисобга олинган ҳолда мамлакатнинг жорий ва истиқболдаги энергетика балансида қайта тикланадиган энергия манбаларининг роли

ҳамда ўрнини ҳам белгилаб олиш керак.

Замонавий Ўзбекистон ривожланган энергетика тармоғига эга. Мамлакат табиий газ қазиб олиш ҳажми бўйича жаҳонда ўнта йирик ишлаб чиқарувчи сафидан жой эгаллаган [6,7]. Ўрта Осиё ва Жанубий Қозоғистон бирлашган энергетика тизимининг электр энергиясини ишлаб чиқарадиган қувватларининг 50 фоизи шу ерда жойлашган [8], бирламчи ёқилғи-энергетика ресурсларини ишлаб чиқариш ҳажми 55 миллион тонна нефть эквивалентидан ошади (1.1-жадвал, [9] маълумотлар бўйича ҳисобланган).

1.1-жадвалдан кўриниб турибдики ([9] маълумотларга асосланган 1.1-расмга ҳам қаранг), табиий газ Ўзбекистон Республикасида бирламчи энергиянинг асосий манбаи ҳисобланади. Энергия ишлаб чиқариш умумий ҳажмининг қарийб 85 фоизи ҳам газ улушига тўғри келади.

Нефть ва газ конденсати улуши бирламчи энергия ишлаб чиқаришнинг қарийб 13 фоизини ташкил этади. Қолган қисми гидроэлектростанциялар томонидан ишлаб чиқариладиган электр энергияси ва асосан Ангрен ва Янги Ангрен иссиқлик электр станциялари, қатор қозонхоналар ҳамда мамлакат аҳолиси томонидан фойдаланиладиган кўмир улушига тўғри келади.

Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йилларида амалга оширилган ёқилғи мустақиллигини таъминлашга оид тадбирлар табиий газ, нефть ва газ конденсатини қазиб олишни анча ошириш имконини берди. 1992 йилда газ қазиб олиш 42,8 миллиард куб метр, нефть қазиб олиш (жумладан газ конденсати) 3,3 миллион тоннани ташкил этган бўлса, 2003 йилда 58,1 миллиард куб метр газ ва 7,2 миллион тонна нефть қазиб олинди [9].

1996 йилда Ўзбекистон четдан ёқилғи ресурсларини олиб келишга барҳам берди. Кўмир қазиб олиш анча камайганига қарамай, суюқ ва газсимон углеводородларни етказиб беришни кўпай-

тириш миллий иқтисодиёт ва аҳолини энергия билан барқарор таъминлаш имконини берди.

«Ўзбекнефтгаз» миллий холдинг компанияси маълумотларига кўра, республикада қазиб олинаётган 85 фоиз табиий газ мамлакат истеъмолчиларига етказиб берилмоқда, қолган қисми эса экспорт қилинмоқда [10]. 2003 йилда табиий газни экспорт қилиш 7,4 миллиард куб метрдан ошди [11].

Ушбу маълумотлардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, Ўзбекистоннинг ички эҳтиёжлар учун фойдаланиладиган жами энергия ҳажми 49-50 миллион тонна нефть эквивалентини ташкил этади (1.1-қўшимча).

Айни пайтда Ўзбекистон энергетика балансида қайта тикланадиган энергия манбаларидан кичик гидроэнергетика, яъни сунъий сув оқимлари гидроэнергияси сезиларли улушни ташкил этади. Қайта тикланадиган энергиянинг бошқа турлари – қуёш, шамол ва биомассадан кам фойдаланилаётгани боис улар расмий статистикада ўз аксини топмаган.

1.1-қўшимча

Энергоресурслар кўрсаткичларини нефть эквивалентида ҳисоблаш коэффицентлари (Ўзбекистон учун)

Энергия ресурслари	Бирлик	т.н.э.
Нефть	1 т	1,0050
Табиий газ	1 минг куб. метр	0,8112
Кўнғир кўмир	1 т	0,3007
Тошкўмир	1 т	0,5940
Электр энергияси	1 МВтс	0,0860

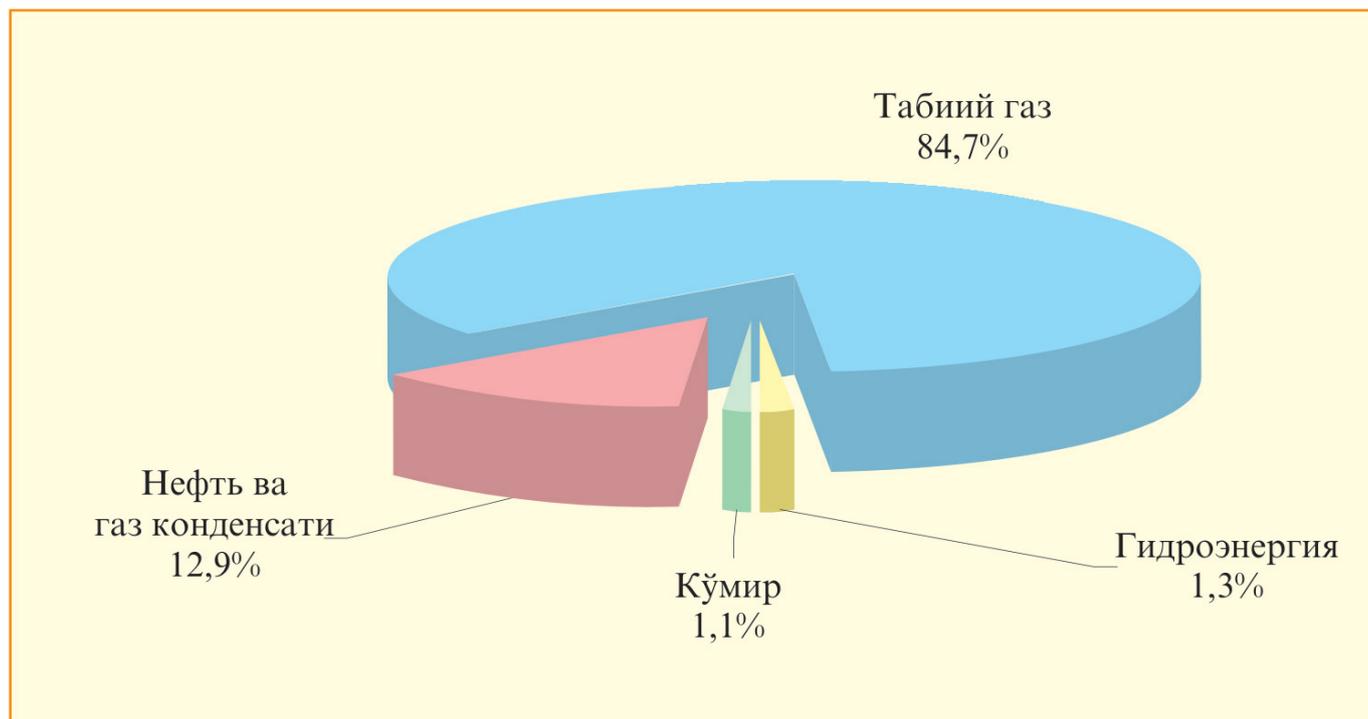
1.1-жадвал

Бирламчи ёқилғи-энергетика ресурсларини ишлаб чиқариш

(млн. т.н.э.)

Бирламчи ёқилғи-энергетика ресурслари	2001	2002	2003
Нефть, шу жумладан газ конденсати	7,2	7,3	7,2
Табиий газ	46,6	48,4	47,1
Кўмир	0,8	0,8	0,6
Гидроэнергия	0,5	0,6	0,7
Ишлаб чиқарилган - жами	55,1	57,2	55,6

Ўзбекистонда бирламчи ёқилғи-энергетика ресурсларини ишлаб чиқариш тузилмаси (2003 йил)

1.3. Энергетика инфратузилмаси шарҳи

Ўзбекистон ёқилғи-энергетика мажмуи “Ўзбекнефтогаз” миллий холдинг компанияси ва “Ўзбекэнерго” давлат акционерлик компаниясининг нефть, газ, кўмир қазиб оладиган ва уларни қайта ишлаш натижасида олинган маҳсулотларни ҳамда электр энергияни истеъмолчиларга етказиб берадиган корхона ва ташкилотларни ўз ичига олади. Коммунал-маиший истеъмолчиларни иссиқлик билан таъминлашни эса маҳаллий ҳокимият органларига бўйсунадиган корхоналар амалга оширади.

Ёқилғи саноатининг хомашё базасини 190 дан ортиқ нефть, газ конденсати, газ, кўнғир ва тошкўмир конлари ташкил этади. Бу конларнинг умумий захираси 2,2-5,1 миллиард тоннагача нефть

эквиваленти миқдорида баҳоланади: жумладан нефтнинг захираси 82-245 миллион тонна нефть эквиваленти, табиий газнинг захираси 1476-1979 миллион тонна нефть эквиваленти, кўмирнинг захираси 639-2851 миллион тонна нефть эквиваленти миқдорида баҳоланган [6,10,12,13,14].

Энг тушқин маълумотларга кўра, нефть қазиб олиш келгуси 10-12, табиий газ қазиб олиш 28-30 йилгача давом этади. Кўмир захираси узоқ муддатгача етиши мумкин, бироқ энергия балансига кўшимча кўмир ресурсларини жалб қилиш катта маблағ талаб қилади ва кўмирдан фойдаланилаётган жойларда экологик вазиятнинг ёмонлашувига ҳамда иссиқхона газлари чиқиндиларининг кўпайишига сабаб бўлиши мумкин.

Истеъмолчиларни ёқилғи билан таъминлаш

Ўзбекистонда истеъмолчиларни ёқилғи билан “Ўзбекнефтогаз” миллий холдинг компаниясининг нефть маҳсулотлари, табиий ва суюлтирилган газ ҳамда “Кўмир” акционерлик бирлашмасининг кўнғир ва тошкўмир етказиб берувчи корхоналари таъминлайди.

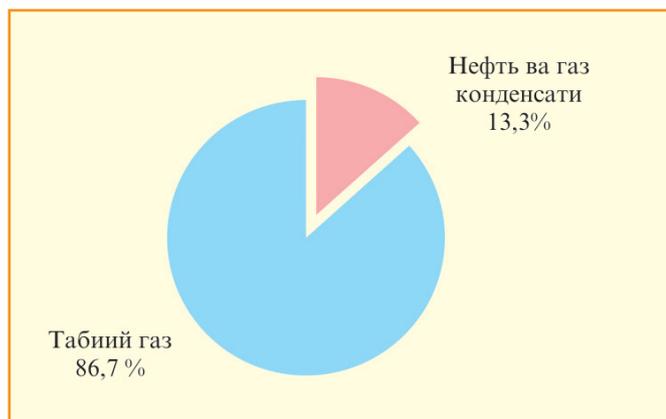
Нефть-газ тармоғида амалга оширилган туб ўзгаришлар 2003 йилда углеводородлар қазиб олиш миқдорини 54,3 миллион тонна нефть эквива-

лентига етказиш имконини берди ([9] бўйича ҳисобланган). Бунинг 86,7 фоизи Ўзбекистонда ишлатилаётган бирламчи энергиянинг асосий турига айланган табиий газ (1.2-расм) улушига тўғри келади. Газ энергияга бўлган жами эҳтиёжнинг 80 фоиздан ортигини қоплайди.

Ўзбекистонда қазиб олинаётган табиий газдан нафақат энергия манбаси, балки газ-кимё саноати учун хомашё сифатида ҳам фойдаланилмоқда.

1.2-расм

Ўзбекистонда углеводород ишлаб чиқариш тузилмаси (2003 йил)

Республикада Муборак газни қайта ишлаш заводи (1972 йил фойдаланишга топширилган), олтингургурт тозалаш иншоотларига эга Шўртан газ мажмуи (1980 йил) ва Марказий Осиё минтақасида полиэтилен ишлаб чиқариш бўйича йирик корхона ҳисобланган Шўртан газ-кимё мажмуи (2001 йил) ишлаб турибди.

Булардан ташқари, Республикада йилига 11,2 миллион тонна нефть ва газ конденсатини қайта ишлаш қувватига эга [10] ва турли хил нефть маҳсулотларини ишлаб чиқарадиган учта нефтни қайта ишлаш заводи фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистонда қазиб олинаётган нефть ва газ конденсати ушбу заводлар учун хомашё саналади.

Ўзбекистон яхши ривожланган ва қудратли магистрал газ қувурлари, газ қувурлари-шаҳобчалари тизими ҳамда табиий газ қазиб олинган ва қайта ишланган жойлардан республикадаги ва мамлакатдан ташқаридаги истеъмолчиларга транспортировка қилиш имконини берадиган тақсимлаш тармоғига эга (1-илова) [10]. Республика магистрал газ қувурларининг умумий узунлиги 13 минг километрдан ортиқ масофани ташкил эта-

Электр энергетика тармоғи

Электр энергетика Ўзбекистон иқтисодиётининг базавий тармоқларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистондаги электр станцияларининг умумий ўрнатилган қуввати 12,4 ГВт дан ошади. Тармоқ асосини “Ўзбекэнерго” давлат акционерлик компанияси, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Олмалик кон-металлургия комбинати ва “Ўзкимё-саноат” бирлашмасига қарашли умумий қуввати 10,7 ГВт га эга 12 та иссиқлик электр станцияси ва умумий қуввати 1,7 ГВт га эга 31 та гидроэлектр станция ташкил этади [8,9].

Фойдали иш коэффицентини 35 фоиздан ошмайди-

ди. Газ қувурлари тизимининг ишлашини электр ва газ-турбина юритмалари 250 га яқин агрегат ўрнатилган компрессор станциялари таъминлайди [10]. Ўзбекистон газ-транспорт тизимининг давлатлараро аҳамиятга эга эканлиги унинг ўзига хос хусусиятларидандир. Ўзбекистон ва Туркменистоннинг табиий газини ушбу тизим орқали қўшни давлатлар – Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, шунингдек, Россия ва Украинага транспортировка қилинади.

Табиий газ истеъмол қилиш мавсумга қараб, яъни доим бир хил эмаслиги ҳисобга олиниб, ер ости газ омборлари тармоғидан фойдаланилмоқда.

Ўзбекистонда кўмир қазиб олиш ишларини кўмир қазиб олишга ихтисослашган бешта корхонани ўзига бирлаштирган “Кўмир” акционерлик бирлашмаси амалга оширади. Ангрен конида (Тошкент вилояти) кўмир қазиб олиш уч хил технология: “Ангрен” очик кўмир конида очик услубда, 9-шахтада ер ости услубида ва “Еростигаз” станциясида кўмирни ер остида газлаштириш услуби асосида бажарилади. Сурхондарё вилоятида яна иккита корхона ер ости услубида тошкўмир қазиб олиш билан шуғулланади.

Мустақиллик йилларида республикада кўмир қазиб олиш ва ундан фойдаланиш сезиларли равишда камайди. Бу 1.3-расмда ўз ифодасини топган [18].

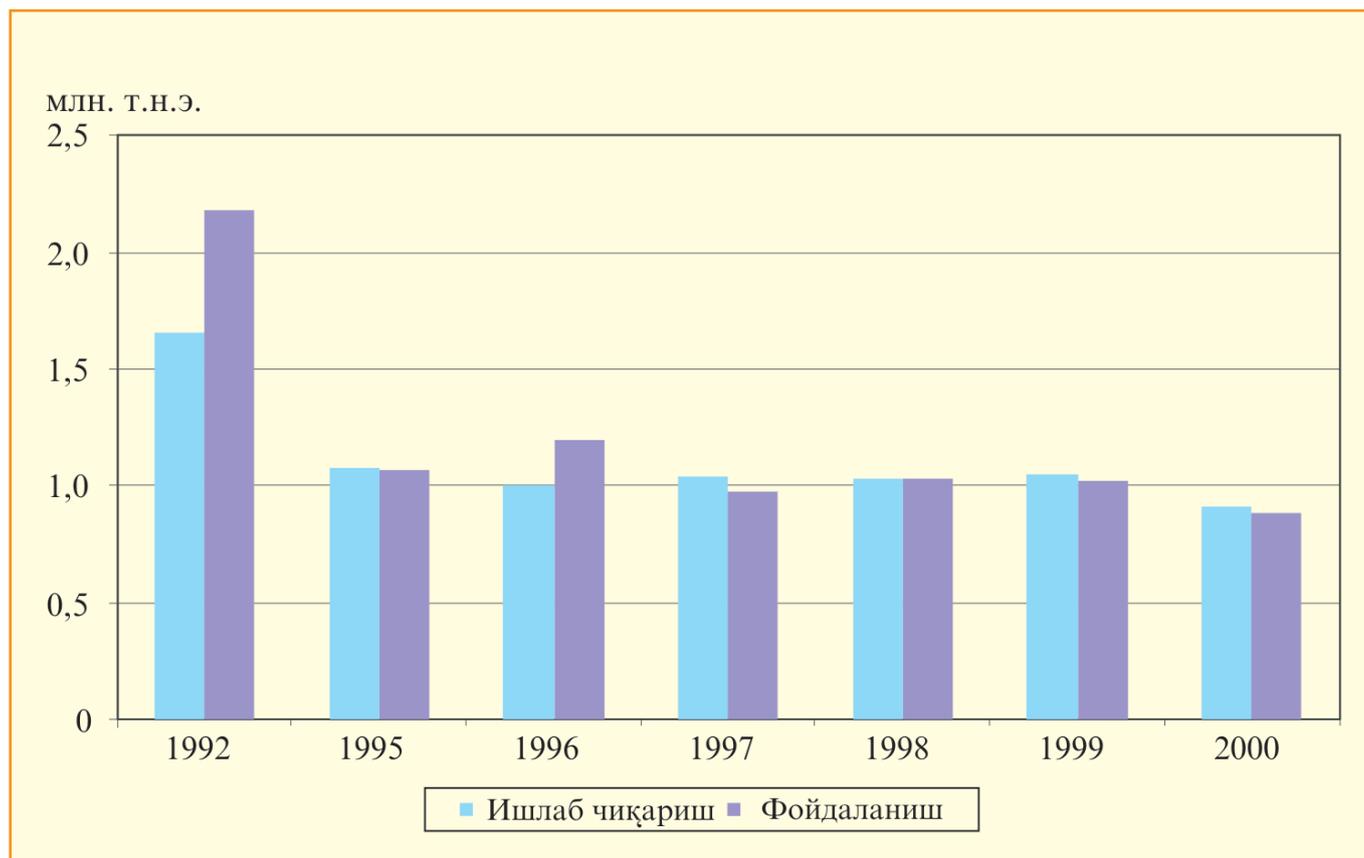
Республикада “Ўзбекэнерго” давлат акционерлик компанияси кўмирдан фойдаланувчи асосий истеъмолчи ҳисобланади. Қазиб олинган кўмирнинг 80 фоизи мазкур компания улушига тўғри келади [19].

Ушбу соҳада амалга оширилаётган ислохотлар 2010 йилга бориб, корхоналарни модернизация қилиш, қайта қуриш ва техник қайта жиҳозлаш ҳисобидан кўмир қазиб олишни босқичма-босқич 9,4 миллион тоннага етказишни таъминлаши лозим [19].

ган иссиқлик электр станциялари улушига мамлакатда ишлаб чиқарилаётган умумий электр энергиясининг (гидроэлектрстанцияларнинг ишлаб чиқариш ҳажмига қараб) 84-92 фоизи тўғри келади. Ўзбекистон иссиқлик электр станциялари учун табиий газ асосий ёқилғи тури ҳисобланади. 2002 йилда иссиқлик электр станциялари томонидан ишлатилган умумий ёқилғининг 84,7 фоизи табиий газ улушига, суюқ ёқилғи - мазут улушига 11,1 фоизи, кўмир улушига атиги 4,2 фоизи тўғри келади (1.4-расм) [16].

Бугун Ўзбекистоннинг айрим олис ва бориш

Ўзбекистонда кўмир ишлаб чиқариш ва ундан фойдаланиш

қийин бўлган қарийб 1500 аҳоли пунктдан ташқари деярли ҳамма ҳудуди марказлаштирилган электр таъминоти билан таъминланган [16]. Ишлаб чиқарилган электр энергиясини транспортровка қилиш ва тақсимлаш умумий узунлиги 230 минг километрдан зиёд 0,4-500 кВ қучланишга эга электр узатиш линиялари орқали амалга оширилмоқда [9] (2-илова).

Республика электр энергетика салоҳиятини янада ошириш мақсадида Ўрта Осиёда энг йирик умумий қуввати 3,2 ГВт га тенг Талимаржон иссиқлик электр станцияси қурилиши давом эттирилмоқда. Ҳукумат томонидан 1995 йилда тасдиқланган Ўзбекистон Республикасида кичик гидроэлектростанцияларни ривожлантириш дастурига мувофиқ 298,2 МВт қувватга эга олти гидроэлектростанция барпо этилмоқда.

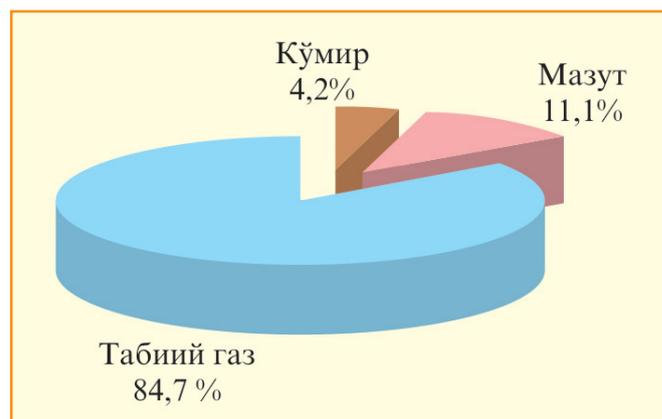
Истиқдол йилларида республикада электр энергиясини ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш бир мунча камайди ва 48-50 ТВт соат даражасида сақланиб турибди (1.2-жадвал) [9].

Асосий электр энергия истеъмолчилари саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳисобланади (1.5-расм).

Сўнги йилларда умумий фойдаланиш тармоқларида электр энергиясини йўқотиш

1.4-расм

Ўзбекистонда иссиқлик электр станцияларининг ёқилғи истеъмол қилиш тузилмаси (2002 йил)

мунтазам ортиб бораётгани кузатишмоқда ва бу йўқотишлар умумий истеъмол қилишнинг 17,7 фоизини ташкил этади ([9] бўйича ҳисобланган).

2001 йилгача мавжуд бўлган электр энергиясини марказлаштирилган бошқарув тизими электр энергиясини ишлаб чиқариш ва сотиш самардорлигини ошириш бўйича тармоқ олдида турган вазифаларни ҳал қилиш имконини бермас эди. Ўзбекистон Республикаси Президенти то-

1.2-жадвал

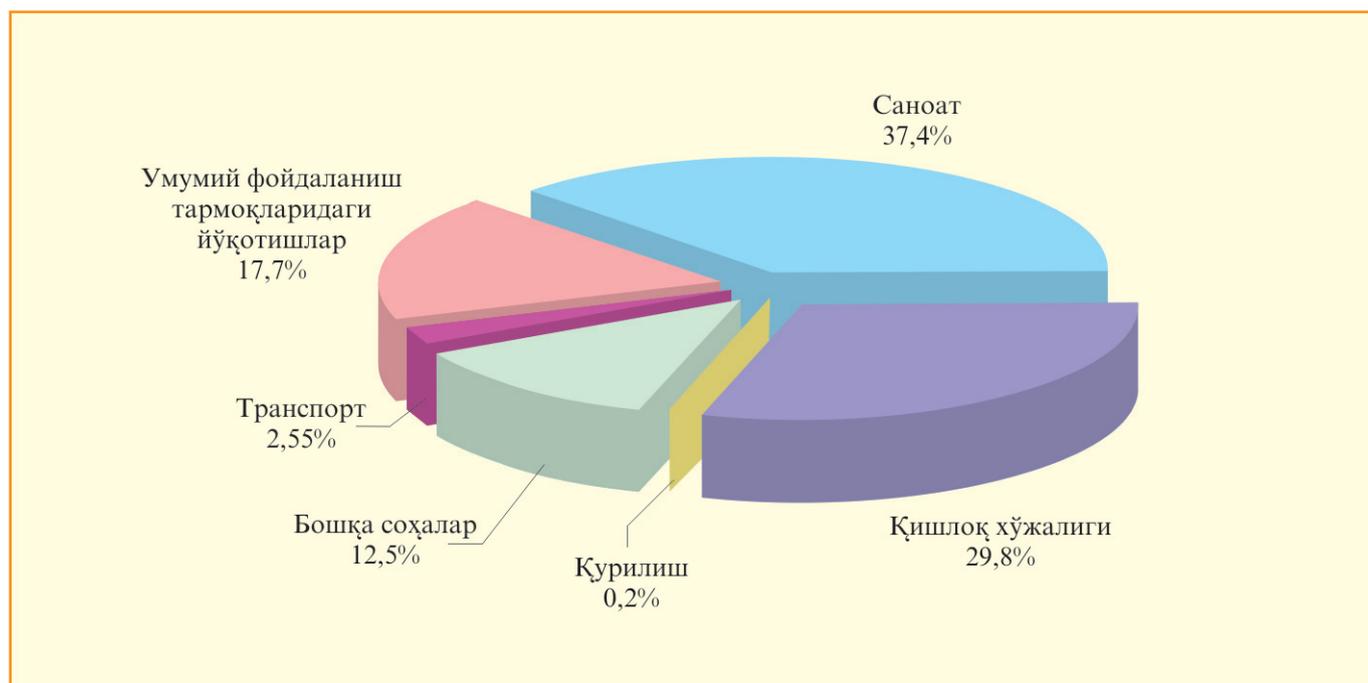
Ўзбекистон бўйича электр энергия баланси

(ТВтсоат)

Электр энергия баланси	2001	2002	2003
Ишлаб чиқарилган - жами	48,0	49,4	48,7
Жумладан, гидроэнергия	5,3	7,3	7,6
Республика ташқарисидан олинган	13,5	11,4	12,4
Республика ташқарисига етказиб берилган	13,0	11,5	12,4
Мамлакат ичида истеъмол қилинган - жами	48,5	49,3	48,7

1.5-расм

Ўзбекистон бўйича электр энергиясини истеъмол қилиш тузилмаси (2003 йил)

монидан ушбу вазифаларни ҳал этиш, шунингдек, энергетика соҳасида бозор ислохотларини чуқурлаштириш, бошқарув тизимини такомиллаштириш ҳамда мазкур асосда мамлакат энергия тизимининг барқарор ишлашини таъминлаш мақсадида 2001 йил 22 февралда “Ўзбекистон Республикаси энергетикасида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш тўғрисида”ги 2812-фармон қабул қилинди.

Энергетика ва электрлаштириш вазирлиги негизида “Ўзбекэнерго” давлат акционерлик компанияси ташкил этилди ва “Кўмир” акционерлик бирлашмаси унинг таркибига киритилди.

Компания таркибида:

- электр энергиясини транспортировка қилишга ихтисослашган магистрал электр тармоқлари “Ўзэлектртармоқ” шўъба кор-

хонаси;

- электр энергиясини тақсимлаш ва сотиш бўйича ҳудудий акционерлик корхоналари ташкил этилди.

Бундан ташқари электр энергетика соҳасида электр ва иссиқлик энергияси ҳамда кўмир тармоғи учун назорат қилувчи орган сифатида “Ўздавэнергоназорат” давлат назорат агентлиги ташкил этилди ва кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги “Ўздавэнергоназорат” давлат инспекциясига айлантирилди.

2004 йилдан тармоқни ислоҳ қилишнинг янги босқичи бошланди. “Ўзбекэнерго” давлат акционерлик компанияси “Ўзэлектртармоқ” шўъба корхонасининг магистрал электр тармоқлари негизида электр энергиясини транспортировка қилиш бўйича бешта ҳудудий бўлим ташкил этилди.

110 кВ ва ундан паст кучланишга эга тақсимлаш тармоқлари электр энергиясини тақсимлаш ва сотиш бўйича ҳудудий корхоналар тасарруфига ўтказилди. Электр энергетикада бозор муносабатлари элементлари жорий этилгандан сўнг ушбу соҳада фаолият кўрсатиш монополияли ва рақобатчилик турларига бўлинмоқда.

Амалга оширилаётган ислохотлар тегишли ин-

Истеъмолчиларни иссиқлик билан таъминлаш

Ўзбекистонда ишлаб чиқарувчи истеъмолчилар, ижтимоий-маиший объектлар ва аҳолини иссиқ сув ҳамда буғ билан таъминлаш марказлаштирилган манбалар (умумий фойдаланиш электр станциялари, туманлар қозонхоналари), мустақил манбалар – саноат корхоналари иссиқлик электр марказлари, маҳаллий қозонхоналар ва бевосита иситиладиган иншоотларда ўрнатилган индивидуал иситиш манбалари томонидан амалга оширилади.

Ишлаб чиқарувчи истеъмолчилар ва ижтимоий-маиший объектларнинг иссиқлик энергиясига бўлган эҳтиёжининг бир қисми ёқилғи ишлатилмайдиган манбалар – утилизация қиладиган қурилмалар ва электр қозонлари ҳисобидан қопланмоқда.

2003 йилда Ўзбекистондаги иссиқлик манбалари 34,2 миллион Гкал иссиқлик энергиясини етказиб берди. Асосий иссиқлик энергиясини қозонхоналар етказиб беради. Жами етказиб бериладиган иссиқлик энергиясининг учдан икки қисми ушбу қозонхоналар улушига тўғри келади. Республикада турли қувватга эга 7,5 мингдан ортиқ қозонхона мавжуд. Уларда турли хил ва тузилишдаги қарийб 25 мингта қозон ўрнатилган. 2000 йил охирида 3-100 Гкал/соат қувватга эга қозонлар сони 1186 тани ташкил этган эди [9, 20].

Ўзбекистонда иссиқлик ишлаб чиқариш учун ҳар йили 5,0 миллион тонна нефть эквивалентига тенг ёқилғи сарфланмоқда. Бу эса республика бўйича истеъмол қилинадиган умумий ёқилғининг қарийб 10,0 фоизини ташкил этади. Иссиқлик ишлаб чиқариш учун фойдаланиладиган асосий ёқилғи тури табиий газ ҳисобланади. Шундай бўлса-да, ҳали ҳам кўмирда ишлайдиган қозонхоналар бор, олис қишлоқ туманларида эса иситиш учун ўтгандан фойдаланилмоқда.

Истеъмолчиларни марказлаштирилган ҳолда иссиқлик билан таъминлаш республиканинг айрим шаҳарлари, жумладан, Тошкент, Фарғона, Бухоро, Навоий, Урганч, Ангрен, Қўқон, Тахياتош, Ширин, Каттақўрғон ва бошқа қатор шаҳарларда амалга оширилади. Ушбу тизим ягона тамойил бўйича ташкил этилган: истеъмолчиларга

фратузилмани модернизация қилиш ва қайта жиҳозлаш, шунингдек, мустақил энергия ишлаб чиқарувчиларнинг электр энергиясини узатиш тармоқларидан тенг фойдаланишни таъминлаш орқали энергия ишлаб чиқариш соҳасида рақобат муҳитини ривожлантиришни рағбатлантириш мақсадида электр энергетика тармоғига ҳам маҳаллий, ҳам хорижий сармояларни жалб қилиши лозим.

иссиқлик етказиб беришни тартибга солиш берилаётган иссиқ сув ҳароратини ўзгартириш йўли билан амалга оширилади, иссиқлик сув таъминоти учун сув бевосита иссиқлик тармоғидан олинади.

Тошкентда ўтказилган тадқиқотлар фойдаланилаётган марказлаштирилган иссиқлик таъминоти тизими кутилган самарани бермаётганлигини кўрсатди.

Бундай тизимда иссиқлик манбаидаги сув ҳарорати белгиланган меъёрлар даражасида об-ҳаво ҳароратидан қатъи назар сақлаб турилиши лозим. Бундай ҳолда ушбу манбадан фақат уйларни иситиш учун фойдаланилса, унинг ҳарорати паст бўлиши ҳам мумкин эди. Қиш мавсумининг нисбатан иссиқ даврида кўп қаватли уйлардаги хонадонларни ортиқча иситиб юборишнинг салбий оқибатларидан бири аҳолининг тураржой бинолари ичида юқори ҳароратга ўрганиб қолаётгани ҳисобланади. Бу эса иссиқлик сув таъминоти (ИСТ) меъёрларига риоя қилиш талаблари билан боғлиқдир.

Мавжуд марказлаштирилган иссиқлик таъминоти тизимида одатда фойдаланиладиган тармоқ суви сарфи жуда юқори бўлади. Бунинг сабаби шундаки, бино ичидаги 18 даража меъёрий илиқлик истеъмолчиларни унчалик қониқтирмайди ва улар ички иссиқлик коммуникация ишларига ноқонуний аралаша бошлайди. Алоҳида битта уйда тармоқ суви миқдорининг оширилиши қўшни уйлардаги иссиқлик суви оқимининг камайишига олиб келади ва бу истиқомат қилувчиларнинг иситиш тизимидан фойдаланиш тартибини бузишига сабаб бўлади. Об-ҳаво совиганида сув ҳарорати пасаяди ва тизим ишини тартибга солиш жараёни бузилиши тезлашади. Қўшимча сув сарфи иссиқлик манбалари имкониятларидан ошиб кетади. Шу боис иссиқлик манбалари истеъмолчиларни иссиқлик энергияси билан таъминлашни чеклаган ҳолда, сув босимининг белгиланган кўрсаткичларини пастайтиришга мажбур бўлади.

Марказлаштирилган иссиқлик таъминотига оид муаммолар, масала, Тошкент шаҳрида тураржой фондининг қарийб 30 фоизида иссиқлик таъмино-

тининг уй ичидаги тизимлари ўз муддатини ўтаб бўлгани билан ҳам мураккаблашмоқда.

Марказлаштирилган иссиқлик таъминотининг мавжуд тизимининг самарасизлиги эътиборга олиниб, Тошкент шаҳрида биноларни иссиқликни алмаштириб берувчи қурилмалар орқали ёпиқ контурларга улаш имконияти кўриб чиқилмоқда. Бу билан иссиқлик таъминотининг уйлардаги тизимининг ишлаш муддатини икки бараварга ошириш кўзда тутилмоқда [29].

Айни пайтда иссиқлик хўжалигини маъмурий бошқариш маҳаллий ҳокимият органлари томонидан амалга оширилмоқда. Кўпгина истеъмолчиларнинг кўрсатилаётган иссиқлик таъминоти хизматлари учун ҳақ тўлаш имконияти чеклангани сабабли ушбу хизматлар тарифларининг оширилишини чеклаш марказлаштирилган иссиқлик таъминоти тармоғида вазиятни яхшилашга қаратилган тадбирларга давлат томонидан қўшимча маблағ ажратилишини талаб қилмоқда. Бу марказлаштирилган иссиқлик таъминоти тизимини маҳаллий ҳокимиятлар ва маиший истеъ-

молчилардан қўшимча маблағ талаб қилмасдан реабилитация қилиш имконини яратади.

Шу билан бирга, кичик ва автоном индивидуал иссиқлик қурилмаларини жорий этиш орқали иссиқлик таъминотини номарказлаштириш масаласи ҳам кўриб чиқилмоқда. Тахминларга кўра, юқори самарали қозонлардан фойдаланиш иссиқлик таъминотидаги узилишлар хавфини камайтиради ва кичик қозонхоналар иш самардорлигини оширади ҳамда транспортировка қилишда иссиқликни йўқотиш даражасини пасайтиради [21].

Айни пайтда йирик шаҳарлар ва энергияни (иссиқлик ва электр энергиясини) кўп талаб қиладиган истеъмолчиларни марказлаштирилган ҳолда иссиқлик билан таъминлаш масаласини Ўзбекистонда ёқилғи ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини тубдан ошириш учун электр ва иссиқлик энергиясини ҳамкорликда ишлаб чиқариш (когенерация) масаласи билан биргаликда кўриб чиқишни талаб этади.

Энергетиканинг атроф-муҳитга таъсири

Ҳозирги пайтда энергетика тармоғининг фаолияти натижасида баъзи жойларда ҳаво, сув ва тупроқнинг зарарланиши жуда юқори даражага етмоқда. Бу эса атроф-муҳитнинг одамлар саломатлиги ва биологик хилма-хилликка зарар етказадиган экологик мувозанатининг бузилишига сабаб бўлмоқда.

Ўзбекистонда атмосферага чиқариладиган зарарли моддалар чиқиндиларининг 80 фоиздан ортиғи ёқилғидан фойдаланиш оқибатида юзага келадиган чиқиндилар улушига тўғри келади [14]. Бу - азот, углерод ва углеводородларнинг заҳарли оксидлари, шунингдек, турли канцероген моддалардир. Атмосферадан ёғингарчилик туфайли ювиладиган азот ва олтинугурт оксидлари табиий муҳит, қишлоқ хўжалик экинлари, бинолар ва иншоотларга зарар етказадиган “кислотали ёмғирлар” ёғишига олиб келади.

2002 йилда Ўзбекистон ёқилғи-энергетика мажмуи корхоналарининг атмосферага заҳарли моддаларнинг чиқариши қарийб 452,0 минг тоннани ёки саноат манбалари чиқиндилари умумий ҳажмининг 62 фоизини ташкил этди [16].

Бундан ташқари ёқилғи ва энергия турларини

қазиб олиш, ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва транспортировка қилиш жараёнлари ер ости бойликларини қўлга киритиш, катта-катта майдонларни гидроэлектростанциялар, электр узатиш линиялари, газ ва нефть қувурлари, газ ва мазут омборлари, кул ва шлак қолдиқларини жойлаштириш учун ажратиш билан боғлиқдир.

Энергетика атроф-муҳитга дунё миқёсида ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Ер шарида буғланиш эффектини юзага келтирадиган углерод диоксида, метан-газ чиқиндиларининг атмосферага зарар етказадиган асосий ҳажми энергетика улушига тўғри келади.

Мисол учун, 1999 йилда Ўзбекистон ҳудудида ҳосил бўлган 160,5 миллион тонна (СО₂ эквивалентида) иссиқхона газларининг 137,3 миллион тоннаси, яъни 85,5 фоизи энергетика соҳасига тўғри келди (17).

Шу боис Ўзбекистонда қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланиш кўламини кенгайтириш республика энергия балансини мувофиқлаштириш билан бир қаторда энергетиканинг атроф-муҳитга салбий таъсирини ҳам камайтириш имконини бериши мумкин.